

مبانی معرفت‌شناختی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی

زیبا فروزش^۱: کارشناسی ارشد، گروه فقه و اصول، مرکز شورای مدیریت حوزه‌های علمیه قم

دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم

سال هشتم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۶، صص ۶۷-۸۴

تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۰۱/۲۰

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۶/۰۴/۲۵

چکیده

طرح مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی زمینه نظری مناسبی برای تحول در علوم انسانی با رویکردی قرآن محور در جامعه اسلامی تلقی می‌شود. به‌خصوص که آموزه‌های قرآنی بر اساس رویکرد انسان‌شناسانه خاص قرآن، نقش اساسی در ادبیات روان‌شناسی دارد. هدف این مقاله که با روش توصیفی - تحلیلی است، ارائه مبانی معرفت‌شناختی و ویژگی‌های مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم علاوه بر حواس پنج‌گانه و عقل، بر وحی و قلب تکیه داشته در حالی که روان‌شناسی متعارف با یک روش اثبات‌گرایانه فقط بر حس و تجربه تأکید دارد. همچنین نتایج به‌دست آمده نشان داد که مهمترین ویژگی‌های مطالعات میان‌رشته‌ای قرآنی نسبت به روان‌شناسی متعارف، جامعیت، توجه به مبداء و معاد، اتقان و خطاناپذیری، و دارا بودن ساختار جامع و تناسب میان تکوین و تشریح است. نوآوری این پژوهش، انجام مطالعه میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی بر اساس مبانی معرفت‌شناختی اسلامی است.

کلیدواژه‌ها: روان‌شناسی، قرآن کریم، مبانی، مطالعات میان‌رشته‌ای، معرفت‌شناختی

۱- مقدمه

هر دانشی دارای مؤلفه‌های خاصی است که تمایز این دانش با سایر علوم را نشان می‌دهد. روان‌شناسی از جمله دانش‌های بشری است که ویژگی‌های آن، ریشه در مبانی معرفت‌شناسی خاص آن دارد. مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، بیانگر آموزه‌های دینی و گزاره‌های یقینی و خطاناپذیر نسبت به شناخت، رفتار و عواطف انسان، رشد و تکامل او و رسیدن به قرب الهی است. بدیهی است چنین ویژگی‌هایی موجب تمایز این دانش قرآن بنیان، از دو جنبه می‌شود. نخست آن که موجب تمایز مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی از سایر علوم قرآن بنیان همچون دانش تاریخ، حقوق، اقتصاد و سیاست خواهد شد. دوم این که، این ویژگی‌ها تمایز روان‌شناسی قرآن بنیان با دانش روان‌شناسی متعارف را مشخص می‌کند. نیاز به شناخت روان‌شناسی براساس آموزه‌های قرآنی به خصوص در جامعه اسلامی، اهمیت این پژوهش، ضرورت تولید و ارائه روشمند دانش‌های قرآن بنیان در موضوعات مربوط به روان‌شناسی را آشکار می‌کند. بنابراین طرح مبانی معرفت‌شناختی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، در جامعه انسانی و بخصوص اسلامی می‌تواند اهمیت دیدگاه اسلام نسبت به دیدگاه‌های روان‌شناسی غرب را نشان دهد؛ و زمینه نظری لازم برای رشد و گسترش تدریجی و تکاملی علوم اجتماعی با رویکردی اسلامی را در جامعه اسلامی معاصر معرفی و ارائه کند و بخاطر گستره مفهومی علم دانش روان‌شناسی، علوم اجتماعی و تجربی را در دایره‌ای اسلامی تعریف و ترسیم کند و علوم کاربردی در حوزه دین اسلام را وارد مرحله جدیدی کند. «با توجه به تأثیر گستره روان‌شناسی بر جنبه‌های زندگی، آگاهی مختصری از مباحث و روش‌های آن ضروری به نظر می‌رسد. دست کم، آشنایی عمومی با این علم می‌تواند ما را در درک رفتار دیگران و آگاهی از نگرش و واکنش‌های خود یاری دهد» (آذربایجانی و سالاری فرد، ۱۳۸۸، ص ۷۱). برخی از پرسش‌های اصلی این پژوهش عبارتند از:

۱) مبانی معرفت‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی چیست؟

۲) ویژگی‌های مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی چیست؟

در راستای یافتن پاسخ این پرسش‌ها، فرضیه‌های زیر مورد بررسی و آزمون قرار می‌گیرد.

اول: مبانی معرفت‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، شامل حس و تجربه، عقلانیت، قلب و وحی هستند.

دوم: جامعیت، توجه به مبدا و معاد، اتقان و خطاناپذیری، دارا بودن ساختار کلی و تناسب میان تکوین و تشریح از مهمترین ویژگی‌های مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی است. این پژوهش در بخش‌های زیر ساماندهی شده است؛ پس از مقدمه که در آن به اهمیت پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش پرداخته شده است؛ ادبیات پژوهش به تعریف مفاهیم اساسی همچون مبانی، روان‌شناسی، مطالعات میان‌رشته‌ای، معرفت‌شناختی و پیشینه موضوع، در بخش دوم می‌پردازد. در بخش سوم مبانی معرفتی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی و ویژگی‌های این مطالعات میان‌رشته‌ای مورد کنکاش قرار گرفته و با نتیجه‌گیری به پایان می‌رسد.

۲- ادبیات پژوهش

در این بخش، مفاهیم اساسی مانند مبانی، روان‌شناسی، مطالعات میان‌رشته‌ای، معرفت‌شناختی و پیشینه علمی پژوهش تبیین می‌شود.

۲-۱- مفاهیم اساسی

برای تبیین نظریه مبانی معرفت‌شناختی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، ابتدا لازم است واژگانی مانند مبانی، روان‌شناسی، مطالعات میان‌رشته‌ای، معرفت‌شناختی تعریف شود.

۲-۱-۱- تعریف مبانی

واژه مبانی، جمع مبناء، از ریشه «بني»، به معنای پایه و هر چه که بر آن و با تکیه بر آن بر رویش چیزی می‌گذارند، اطلاق می‌شود (راغب، ۱۳۸۷، ص. ۱۴۷). لغت‌شناسان مبانی را جمع مبنی به معنی بنیاد، شالوده، بنیان، اساس، پایه و ریشه دانسته‌اند. همچنین واژه مبانی، آن دسته از عناصر و رهنمودهای دینی است، که به صورت اصول و امور مسلم در یک زمینه هستند و جنبه زیر بنا برای بقیه عناصر دارند و به نحوی آنها را تبیین و تعیین می‌کنند. این عناصر از قبیل قضایای «باید» بوده و جنبه اعتباری دارند و در واقع نتایج جهان‌بینی اسلامی هستند (هادوی، ۱۳۷۷، ص. ۶).

۲-۱-۲- تعریف روان‌شناسی

برای واژه روان‌شناسی تعاریفی بر اساس دیدگاه‌های مختلف بیان شده است که در اینجا به تعریف جامعی بسنده می‌شود «روان‌شناسی علمی است که به مطالعه رفتار، احساسات، انگیزه‌ها و فرآیندهای شناختی انسان می‌پردازد» (سالاری فرد، ۱۳۸۹، ص. ۱۹).

۲-۱-۳- تعریف مطالعات میان‌رشته‌ای

در سال‌های اخیر تلاش زیادی در راستای ارائه تعریف دقیقی از مطالعات میان‌رشته‌ای توسط متخصصان و اهل فن صورت پذیرفته است. به طوری که در تعریف میان‌رشته‌ای آمده است: میان‌رشته‌ای یا اندررشته‌ای^۱ اشاره به حوزه‌های نوین در دانش دارد که بیش از یک زمینه محض دانشی را مورد مطالعه قرار می‌دهد. روش برخورد میان‌رشته‌ای فرصت عبور از مرزهای سنتی رشته‌های گوناگون دانش را در راه رسیدن به نتیجه مطلوب در یک رشته فراهم می‌سازد؛ به عبارت دیگر، یک حوزه میان‌رشته‌ای، عبارتست از «تلفیق دانش، روش و تجارب دو یا چند حوزه علمی و تخصصی برای شناخت و حل یک مسئله پیچیده و یا معضل اجتماعی چندوجهی». در یک فعالیت علمی میان‌رشته‌ای، متخصصان دو یا چند رشته و تخصص علمی در ارتباط با شناخت، حل، و یا تحلیل یک پدیده، موضوع و یا مسئله معمولاً پیچیده و واقعی با یکدیگر تعامل و همکاری علمی می‌کنند؛ بنابراین، فعالیت‌های علمی میان‌رشته‌ای زمانی معنا پیدا می‌کنند که شناخت و فهم علمی و دقیق پدیده یا مسئله‌ای پیچیده یا ناشناخته که از ظرفیت و دانش یک رشته و یا تخصص خارج است، هدف باشد (طاسکوه، ۱۳۸۸، ص. ۵۹)؛ بنابراین، مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی با روش توصیفی-تحلیلی و در قلمرو ادبیات معتبر علوم قرآنی و روان‌شناسی بیانگر مبانی معرفت‌شناختی و ویژگی‌های این حوزه علوم انسانی است.

۳- مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی

هدف از مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، بررسی ارتباط تنگاتنگ مطالعات قرآنی با علم روان‌شناسی است که به روش تطبیقی ارائه می‌شود. قرآن، خود، کتاب روان‌شناسی است چون برای هدایت انسان‌ها نازل شده و ناظر بر نیازها و خواسته‌های انسان است. خداوند متعال با توجه به این مهم، دستورات و قوانینی مطابق با این نیاز انسان، بیان فرموده است که با مطالعات میان‌رشته‌ای در آیات قرآن با رویکرد روان‌شناختی و کاربردی کردن این دستورات، می‌توان سلامت روانی، فرد و جامعه را تأمین کرد. در این رابطه، برخی از آیات قرآن کریم دارای موضوعات چندتباری است، که برای فهم بهتر آنها و مصون ماندن از تحول‌انگاری این آیات، از علوم ناظر بر آنها می‌توان استفاده کرد. برای نمونه: علامه طباطبایی (ره) ذیل آیه ۵۰ سوره طه «قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى» و به منظور وجه عطف کلمه «هَدَى» بر جمله «أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ» به وسیله تم از مفاهیمی فلسفی چون تدریجی بودن موجودات جسمانی و همچنین تأخر رتبی سیر و حرکت هر وجودی از اصل خلقت و وجود آن استفاده می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۶۶). آشکار است که در این آیه شریفه از آن جهت که به بحث وجود موجودات پرداخته شده است می‌توانیم از فلسفه برای فهم بهتر چرایی تأخر هدایت از وجود بهره ببریم (درزی و دیگران، ۱۳۹۳، ص. ۷۰). مطالعه میان‌رشته‌ای شامل دو گونه میان‌رشته‌ای روشی (ابزاری) و میان‌رشته‌ای نظری است.

نوع اول: میان‌رشته‌ای روشی عبارت است از به کارگیری روش یا مفهوم رشته‌ای دیگر به منظور پاسخ به یک سؤال و یا توسعه یک نظریه (بروان^۱ و همکاران، ۲۰۰۵، ص. ۴۸) در واقع در این نوع مطالعه میان‌رشته‌ای، با کثرت‌گرایی روش‌شناختی به حل مسائل یک رشته خاص می‌پردازیم (قراملکی، ۱۳۹۰، ص. ۳۷۶) و یک رشته به عنوان رشته مبنا در نظر گرفته می‌شود و رشته دیگر نقش خادم و وسیله برای مبنا و حل مسئله آن بازی می‌کند (پاکتچی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۹). پژوهش میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روش‌شناسی آن‌ها از نوع میان‌رشته‌ای روشی است (درزی و دیگران، ۱۳۹۲، ص. ۷۹).

نوع دوم: میان‌رشته‌ای نظری، این نوع جامع‌تر و منسجم‌تر از میان‌رشته‌ای روشی بوده و بعد معرفت‌شناختی بالاتری نسبت به آن دارد (کلین^۲، ۱۹۹۷، ص. ۱۰). میان‌رشته‌ای نظری عبارت است از ایجاد چارچوب‌های مفهومی به منظور حل مسئله‌ای مشخص از طریق ترکیب و یکپارچه‌سازی گزاره‌های رشته‌های مختلف (پیشین). این نوع به وسیله ایجاد پیوستگی میان شباهت رشته‌های مختلف محقق می‌شود. در حقیقت میان‌رشته‌ای نظری عبارت است از حل یک مسئله و یا معضل چندتباری که متعلق به یک رشته خاص است به وسیله رشته‌های دیگر مانند: بررسی تأثیر استرس ذهنی و به وجود آمدن بیماری قلبی بر مبنای روان‌شناسی و پزشکی (بروان، ۲۰۰۵، ص. ۸۶)، استرس ذهنی و معمولاً از طریق روان‌شناسی مورد بررسی قرار می‌دهند ولی اگر به طور مشترک میان روان‌شناسی و

1. Brown

2. Klein

پزشکی مورد بررسی قرار بگیرد نه تنها جامعیت بیشتری خواهد داشت بلکه موجب توسعه هر دو علم و ایجاد رشته روان‌پزشکی می‌شود. (درزی و دیگران ۱۳۹۲، ص. ۹۴) مطالعه و تدبیر در آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که قرآن متنی الهی است که دارای نوعی ساختار مطالعه میان‌رشته‌ای است.

۴- اهداف مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی

روان‌شناسی دانشی است که انسان همواره و به طور مستقیم در زندگی با آن ارتباط داشته و دارای اهدافی است. هدف روان‌شناسی قرآن بنیان درک، فهم شناخت، رفتار، عواطف انسان، اصلاح آنها و پیشگیری از اختلال در کارکرد این سه بعد انسان بر اساس آموزه‌های دینی است. «در تعالیم اسلام-پس از مسئله خدا، انسان محوری‌ترین مسئله به شمار آمده و آفرینش جهان، فرستادن پیامبران و نزول کتاب‌های آسمانی برای رسیدن او به سعادت نهایی‌اش صورت گرفته است.» (رجبی، ۱۳۸۸، ص. ۲۰)؛ بنابراین «شناخت حضوری انسان، عامل یا راهی برای شکوفا و آگاهانه شدن معرفت حضوری و دستیابی به معرفت حضوری آگاهانه نسبت به خدا می‌شود و شناخت حصولی نسبت به انسان نیز طریقی برای شناخت حصولی نسبت به خداوند متعال و صفات والای اوست که اولی با عبادت، تزکیه نفس و سلوک عرفانی و دومی با تأمل و تدبیر در اسرار و حکمت‌هایی که در وجود انسان به ودیعه نهاده شده فراهم می‌آید (رجبی، بی تا، ص. ۲۸). به طوری که در کلامی از قول امیرالمؤمنین، امام علی (ع)، نقل شده است: «معرفة النفس انفع المعارف: سودمندترین معرفت‌ها، معرفت نفس است» (غررالحکم، ۹۸۶۵). و همچنین در حدیث معروفی از پیامبر گرامی اسلام (ص) می‌فرماید: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ: هر کس خود را شناخت خدای خود را نیز شناخته است». دانش‌های دینی ما گستره‌های معرفتی هستند که از یک طرف به آموزه‌های دینی وابسته‌اند و از طرفی دیگر در فرهنگ ما و توسط دانشمندان ما رشد کرده و بالنده شده‌اند. علوم دینی ما با علوم انسانی غربی و همچنین علومی که از غرب آمده‌اند می‌توانند در مدل‌های بین‌رشته‌ای تعامل کنند. اگر گستره‌های معرفتی موجود را با گستره‌های علوم انسانی موجود به تعامل بکشانیم، قطعاً هر دو طرف سود خواهند کرد. اگر ما دانش فقه، حقوق، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی خودمان را با علوم غربی در تعامل قرار دهیم هر دو طرف سود خواهند برد. این که علوم اسلامی می‌شود یا خیر بحث دیگری است؛ اما از موضع مطالعات میان‌رشته‌ای باید بگوییم: رویکرد بین‌رشته‌ای، بین دانش‌های رشد یافته دینی با دانش‌های علوم انسانی خود یک سیاست است. در علوم انسانی هم برای تولید علم باید از مطالعات بین‌رشته‌ای بهره برد چون مساله محور هستند (قراملکی، ۱۳۹۵). در تبیین این مهم، برای مثال: در روان‌شناسی اجتماعی متعارف بحث خودپنداره و حرمت خود که از عناصر اصلی خویشتن است مورد بررسی قرار می‌گیرد. به طوری که شناخت صحیح از خود، سلامت روانی و شخصیت اجتماعی درستی را برای فرد رقم خواهد زد. همچنین، در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی توجه به خود و نفس و خویشتن از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ بنابراین هدف روان‌شناسی قرآن بنیان، شناخت انسان نسبت به خود که زمینه ساز شناخت و معرفت نسبت به خدا است. بر این اساس، هدف غایی و نهایی این دانش، معرفت خداوند است.

۵- پیشینه مطالعه‌های انجام شده در زمینه موضوع

علم روان‌شناسی تا اواسط قرن هیجدهم جزئی از علم فلسفه بود. ارسطو روان‌شناسی را به عنوان یک نظام ابداع کرد. اما بی‌تردید می‌توان امام محمد غزالی را در میان جمع دانشمندان اسلامی اعم از فارابی و ابن سینا، بنیان‌گذار روان‌شناسی اسلامی در قرن پنجم نامید. غزالی در کتاب احیاء علوم الدین، با رعایت اصول و مبانی روان‌شناسی، کار خود را آغاز کرد. روان‌شناسی قرآن بنیان از ابداعات دو دهه گذشته است به طوری که تا این زمان عنوان روان‌شناسی قرآن بنیان در علوم انسانی مطرح نبوده است. در چند دهه اخیر به خصوص بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران روان‌شناسی اسلامی، در حوزه علوم انسانی مورد توجه قرار گرفت و مطالعات بسیار گسترده‌ای در این خصوص صورت پذیرفت که بیشتر آن به روش تطبیقی روان‌شناسی غرب و روان‌شناسی دینی مطرح می‌شد. پس از جستجوی علمی فراوان در زمینه موضوع این نوشتار، منابعی که مستقیماً به کلیت موضوع یعنی مبانی معرفت‌شناسی، علم روان‌شناسی مقید به مطالعات میان‌رشته‌ای پیدا نشد [بخصوص در منابع خارجی] اما برخی مقالات به نوعی با این پژوهش می‌تواند در ارتباط باشد، که برای نمونه به چند مورد در زیر اشاره می‌شود.

عثمان (۱۳۶۷) در مقاله‌ای با عنوان «قرآن و روان‌شناسی» به بیان انگیزه‌های انسان مانند انگیزه گرسنگی، مادری، رقابت، دینداری و... پرداخته است و بحث در مورد حالت‌های انفعالی انسان و درمان این حالات و همچنین موضوعاتی مانند تفکر، یادگیری پرداخته شده و این که با فراگیری قدرت انتخاب و تصمیم‌گیری در انسان برای درمان اختلالات روانی قرآن کریم روش‌هایی مانند توبه و... را بیان کرده است. و می‌نویسد:

«قرآن با استفاده از این روش‌ها موفق شد جنبه‌های ضعف در شخصیت مسلمانان را درمان، و خصالت‌های پسندیده‌ای در نفس آنان غرس کند، خصالت‌هایی که در تکوین شخصیت بهنجار و متعادل و رشد یافته آنان تأثیر بسزایی داشته است. اصولاً قرآن بیشترین تأثیر را در ایجاد تغییرات بسیار مهم در کلیه جنبه‌های زندگی جامعه عرب در شبه جزیره عربستان و بطور کلی در جوامع اسلامی در سراسر جهان، بر جای نهاد.»

رمضانی (۱۳۸۴) در مقاله‌ای با عنوان «روان‌شناسی اسلامی در قرآن» می‌نویسد:

«در عصر حاضر، تفکر اسلامی که اندیشه‌ای هدایت‌کننده و قابل انطباق با تمام شئون حیاتی و همگام با فطرت معتدل و متوازن و هماهنگ با عقل پیشرفت و قلب سلیم است، بهترین و تازه‌ترین روش برای شناسایی و درمان مشکلات روحی و روانی انسان معاصر است.»

درزی و دیگران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «گونه‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در قرآن کریم» به سه گونه اصلی مطالعات میان‌رشته‌ای در قرآن کریم اشاره کرده‌اند که شامل: مطالعات، چندرشته‌ای قرآنی، میان‌رشته‌ای قرآنی و فرارشته‌ای قرآنی است.

یعقوب نژاد (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «سازمان‌دهی علوم انسانی - اسلامی نیازی میان‌رشته‌ای» می‌نویسد:

«سازمان دهی علوم انسانی - اسلامی با پایبندی صرف به مطالعات درون رشته‌ای میسر نمی‌شود و لازم است کارشناسان، متخصصان و اندیشمندان رشته‌های مختلف پا را از مطالعات درون رشته‌ای فراتر بگذارند و رویکرد میان‌رشته‌ای را به عنوان نیازی مهم مورد توجه قرار دهند. این نیاز زمانی آشکار می‌شود که نقش فوق‌العاده علوم مختلف را در کیفیت و کمیت علوم دیگر درک کنیم و از منظر راهبردی به آن توجه نشان دهیم. سازمان دهی این علوم (با نگاهی میان‌رشته‌ای) می‌تواند نقش مهمی در توسعه مطالعات میان‌رشته‌ای در بخش‌های تخصصی علوم دیگر ایفا کند و به گشودن افق‌های تازه پژوهشی شود.»

نوآوری این پژوهش این است که مقاله حاضر درصدد است، ویژگی‌های مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی را به صورت مستدل و براساس مبانی معرفت‌شناختی مورد بررسی قرار دهد.

۶- مبانی نظری پژوهش

منظور از مبانی نظری، تبیین مبانی معرفت‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی و ویژگی‌های این دانش است.

۶-۱- مبانی معرفت‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی

مبانی معرفت‌شناسی به آن دسته پیش فرض‌هایی اطلاق می‌شود که توسط علما در باره امکان شناخت انسان در جهان هستی و ابزارهای معرفتی انسان بیان شده است. مبانی معرفت‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای و روان‌شناسی، بر اصول معرفتی حس و تجربه، عقلانیت، قلب و وحی استوار است. در این دیدگاه «نقطه آغازین معرفت‌شناسی، شناخت شهودی خود شناسنده؛ یعنی نفس است زیرا روح آدمی عصاره جهان آفرینش است» (جوادی ۱۳۷۹، ص. ۵۶). به طوری که قرآن کریم نیز، راه‌های کسب معرفت را در این آیه بیان فرموده: «وَمَنْ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ: و بعضی از مردم، بدون هیچ دانش و هدایت و کتاب روشنگری، درباره خدا مجادله می‌کنند» (حج ۸). این آیه شریفه ضمن ذم متبوع‌هایی که بدون آگاهی درباره خداوند به جدل می‌پردازند، از راه‌های شناخت نیز پرده برمی‌دارد و می‌فرماید: این گروه نه به راه عقل گام نهادند و نه راه عرفان بر آنها گشوده است و نه از راه وحی که کتاب منیر است مدد گرفته‌اند. «تفصیل این آیه شریفه در مورد راه‌های شناخت، نشانه آن است که چهار راه برای شناخت وجود دارد. راه حس: این راه برای همگان باز است؛ راه عقل: خواص توان پیمودن آن را دارند؛ راه تهذیب و تزکیه: این راه برای عارفان گشاده است؛ راه کتاب منیر و راه وحی: این راه مختص به انبیاء الهی است (جوادی ۱۳۷۹، ص. ۲۱۵). اما روان‌شناسی متعارف ابزارهای شناخت انسان را حواس پنج‌گانه و عقل می‌داند. تفاوت ابزارهای شناخت در مطالعات میان‌رشته‌ای روان‌شناسی قرآن بنیان، با روان‌شناسی متعارف در این است که «ابزارهای معرفت در نظام اجتماعی قرآن، اعتقاد به الهیات توحیدی و هستی‌شناسی خاص نظام اجتماعی قرآن بر نحوه بکارگیری ابزار معرفتی آن تأثیر گذاشته و آن را از سایر نظام‌های اجتماعی متمایز می‌سازد.» (شجاعی، ۱۳۸۶، ص. ۵۷). به طوری که اعتقاد به توحید و هستی‌شناسی، خاص

روان‌شناسی قرآن بنیان بر نحوه بکارگیری ابزار معرفتی آن تاثیر گذاشته و آن را از روان‌شناسی متعارف متمایز می‌سازد. ابزارهای معرفت‌شناختی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی عبارتند از:

۶-۱-۱- حس و تجربه

حس عبارت از نیرویی است که به واسطه آن محسوسات ادراک می‌شوند و شامل حواس پنج‌گانه انسان از جمله بینایی، شنوایی، ذائقه، لامسه و بویایی است. مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، نیز حواس پنج‌گانه را از ابزارها معرفت دانسته و آیات قرآن آن را مورد تأکید قرار می‌دهد. «و لا تقف ما لیس لک به علم ان السمع و البصر و الفؤاد کل اولئک کان عنه مسئولا: از آنچه به آن آگاهی نداری پیروی مکن چرا که گوش و چشم و دل همه مسئولند.» (اسراء/۳۶) در این آیه خداوند متعال گوش و چشم و قلب را از ابزار معرفت شمرده است. اما این ابزار برای شناخت کافی نیست. «اعتقاد به ناکافی بودن ادراکات حسی در منابع معرفتی نظام اجتماعی قرآن یکی از افتراقات اساسی نظام اجتماعی قرآن با سایر نظام‌های اجتماعی است که بر اصالت ماده و محسوسات پایه ریزی شده و از نظر اسلام اعتقاد به اصالت حس نتیجه‌ای جز انکار توحید و مقاومت در برابر مسائل معنوی و باطنی نخواهد داشت» (طباطبایی، ۱۳۸۳، ص. ۳۱۶). در دانش روان‌شناسی متعارف که علمی تجربی و مادی است، حواس پنج‌گانه را از ابزارهای شناخت می‌داند. زیرا که انسان را از بعد مادی مورد ارزیابی قرار داده و منکر وجود روح و بعد غیرمادی انسان است. ادراکات حسی محدود به جهان ماده و موجودات مادی است. و شناسایی جهان، عالم غیب، خصوصیات جهان پس از مرگ، استکمال و خصوصیات نفس انسان در حیطه شناخت ادراکات حسی نیست (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص. ۵۳).

۶-۱-۲- عقل

واژه عقل در متون معرفتی کاربردهای متعددی دارد ولی بیشترین کاربرد آن به معنی قوه ادراک و فهم اشیاء به وجه حقیقی است (مصطفی، ۱۹۷۲، ص. ۶۱۶؛ راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ص. ۳۴۵)؛ و به معنای قوه‌ای که انسان به واسطه آن خیر، شر و حق و باطل را تشخیص می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۸۳، ص. ۳۷۴). یکی دیگر از ابزارهای معرفت‌شناسی عقل است که در روایت رسیده از معصومان، پیامبر درون نامیده شده است. «دستگاه عقل و فکر انسان از راه حس، قوام و مایه و قوت می‌گیرد. راه عبور به معقولات از میان محسوسات می‌گذرد، و به همین دلیل، قرآن دعوت به تدبیر در همین محسوسات کرده است، زیرا از همین محسوسات باید به معقولات پی برد، ولی نباید در عالم محسوس متوقف شد، «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَبْصَارِ» (آل عمران/۱۹۰)، یعنی در خلقت آسمان و زمین، در مشاهده همین پیکر عالم و پوسته و قشر عالم، نشانه‌ها و دلایلی بر روح عالم و لب و مغز عالم است (مطهری، ۱۳۹۰، صص. ۴۵۵). در دیدگاه اسلام عقل، یکی از چهار منبع استنباط احکام شرعی توسط فقهاء است. همچنین از اصول استنباط احکام شرعی این که «ما حکم به العقل حکم به الشرع» یعنی در موارد یقینی و اطمینان‌آور حکمی که توسط عقل صادر می‌شود تأیید شرعی هم دارد. «عقل، به دلیل وضوح اصول، قوانین، سیر برهانی و انتظام خاص، ذهن را از پراکندگی و انحراف ناشی از عوامل خارجی از قبیل احساسات و تصمیمات و سوابق باز

می‌دارد» (طباطبایی، ۱۳۸۷، ص. ۱۵۸). اما دانش روان‌شناسی متعارف عقل را به عنوان منبع شناخت حتمی و قطعی می‌داند. بنا بر نظر فروید، «نهاد که کاملاً در بخش ناهشیار ذهن قرار دارد، بر همه ابعاد شخصیت آدمی سلطه دارد و خرد انسانی نیز زیر بار سنگین نهاد، از هم فرو می‌پاشد و این نهاد است که صاحب اختیار ما است نه خرد» (هیل و زیگلر، ۱۳۷۹، ص. ۶۵). اگرچه در دیدگاه اسلام، عقل حجت درونی است و از ابزارهای شناخت دانسته شده است، اما در بعض موضوعات عقل به تنهایی نمی‌تواند حکم کند و فرد باید به معارف الهی که از طریق وحی و گفتار انبیاء و امام معصوم (ع) بدست می‌آید مراجعه کند.

۶-۱-۳- قلب

یکی دیگر از ابزار معرفت‌شناختی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، قلب است بدین صورت که قلب و دل انسان به تنهایی می‌تواند برخی از مسائل و حقایق را بشناسد که از آن به کشف و شهود نیز تعبیر می‌شود. «راه شناخت قلبی و اسرار خلقت، علاوه برداشتن پشتوانه علمی نیاز به تصفیه نفس و مراقبت‌های باطن و مجاهدت دینی دارد» (طباطبایی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص. ۴۰). مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، دومین ابزار معرفت را قلب دانسته و قرآن کریم در آیه ۷۸ سوره نحل نیز چنین بیان کرده است. «وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (نحل ۷۸). اما منظور از قلب در آیه چیست؟ منظور از فؤاد و قلب در آیه همان حقیقت آدمی است. و منظور قلب صنوبری شکل که مشترک بین انسان و حیوان است، نیست. در ذیل آیه ۳۶ سوره اسراء «وَلَا تُقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ اِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ اُولٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُوْلًا: از آنچه به آن آگاهی نداری پیروی مکن چرا که گوش و چشم و دل همه مسئولند» (اسراء ۳۶). آیه الله جوادی آملی می‌نویسند:

«سمع و بصر دو نمونه از ابزار شناخت و مجاری اولیه ادراک آدمی است و اختصاص به ذکر این دو در آیه از آن جهت است که وسعت آگاهی این دو حس از محسوسات نسبت به دیگر حواس بیشتر است و اما فؤاد همان جان و حقیقت انسان و مرکز تصدیق و تشخیص حق و باطل است.» (جوادی، ۱۳۷۹، ص. ۲۱۷).

۶-۱-۴- وحی

وحی یکی دیگر از ابزارهای معرفت مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی است. وحی در لغت کاربردهای مختلف دارد و راغب ریشه وحی را اشاره تند و سریع می‌داند (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ص. ۵۳۰). و در اصطلاح عبارت است از تفهیم ویژه یک سلسله از حقایق و معارف از جانب خداوند به انسانی برگزیده (پیامبر) از راهی غیر از طریق عادی معرفت (تجربه، عقل، شهود) برای ابلاغ به مردم و راهنمایی آنان است (کریمی، ۱۳۸۷، ص. ۳۶). وحی بعنوان یک ابزار معرفتی «در کنار عقل، نقش راهنما و ارشاد و گاهی تایید را ایفا می‌کند (قاضی زاده و دوستان، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۱). از منظر قرآن انسان برای رسیدن به کمال نیاز به ابزارهایی دارد که در شناخت عمومی در نشان دادن خطوط کلی مسیر سعادت موفقند اما به دلیل خطاپذیری، تاثیرپذیری، تکامل تدریجی و

محدودیت‌های آنها نمی‌توان در شناخت تفصیلی مسیر سعادت به آنها اعتماد کرد و به همین دلیل یک راه دیگر ضرورت دارد و آن راه وحی و نبوت است (رجبی، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۴).
 اگرچه با پیشرفت علم روان‌شناسی ادراک فراحسی مورد توجه بعضی روان‌شناسان قرار گرفته است، اما یافته‌های تجربی بعضی از پدیده‌های فرا روان‌شناختی مانند اندیشه خوانی (تله پاتی) را تا حدی اثبات می‌کند و آن را فراتر از امری تصادفی می‌داند. ولی در متون اسلامی، از انواع دیگر آن سخن به میان آمده است. وحی از جانب خداوند، مکاشفات عرفا و رویای صادق، از امور ادراک فراحسی است (آذربایجانی، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۵).

۶-۲-۲- ویژگی‌های مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی

هر دانشی دارای مؤلفه‌های خاصی است که تمایز این دانش با سایر علوم را نشان می‌دهد. این ویژگی‌ها ریشه در مبانی معرفت‌شناختی خاصی است که گذشت. بدیهی است چنین ویژگی‌هایی موجب تمایز مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم در عرصه روان‌شناسی از دو جنبه می‌شود. نخست آنکه موجب تمایز دانش مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی از سایر علوم قرآن بنیان همچون دانش تاریخ، حقوق، اقتصاد و سیاست قرآن بنیان می‌شود. دوم اینکه، این ویژگی‌ها تمایز این دانش قرآن بنیان را با دانش روان‌شناسی متعارف می‌نمایاند. «انسان‌شناسی دینی به دلیل کل‌نگری، جامعیت، خطاناپذیری، توجه به مبدأ و معاد و بینش ساختاری در مقایسه با انسان‌شناسی‌های دیگر برتری دارد.» (رجبی، ۱۳۸۸، ص. ۳۸). ویژگی‌های مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی نسبت به روان‌شناسی متعارف عبارتند از:

۶-۲-۱- جامعیت

در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم، دیدگاه اسلام در مورد انسان‌شناسی براساس گزاره‌های وحیانی است و این روش وحیانی به قلمرو خاصی محدود نیست و محدودیت‌های دیگر روش‌ها در مورد آن معنا ندارد؛ بنابراین می‌تواند از جامعیتی ویژه برخوردار باشد. یعنی اگر در مورد خاصی سخن می‌گویند اما از ابعاد دیگر وجودی انسان غافل نیست. «جامعیت دین را باید در راستای هدف و رسالت آن ملحوظ داشت و از هر گونه افراط و تفریط در این زمینه پرهیز کرد. با نگاهی اجمالی به قرآن و روایات درمی‌یابیم که هدف دین، تأمین سعادت دنیا و آخرت انسان است و چون امور دنیوی و مناسبات اجتماعی تأثیر شگرفی در روحیات و کمال انسان و تأمین سعادت واقعی وی دارند، دین خاتم، هرگز نمی‌تواند از دخالت در این امور چشم پوشی کند و باید برای آنها برنامه‌ای جامع ارائه کند.» (صالحی امیری، ۱۳۸۴، ص. ۴۰).

یکی از علوم که در دین اسلام به آن پرداخته شده، دانش روان‌شناسی است. مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، برگرفته از مبانی ارزشمند وحیانی است لذا از جامعیت برخوردار است به این معنا که، حتی اگر از بعد خاصی سخن بگویید، این سخن با توجه به مجموعه ابعاد وجود انسان مطرح می‌شود و با در نظر گرفتن آنها و متناسب با آنها است. اما در روان‌شناسی تجربی زمینه خاصی مدنظر قرار می‌گیرد (انسان‌شناسی، ۱۳۸۸، ص. ۳۶)؛ که در مقایسه با روان‌شناسی متعارف،

روان‌شناسی در عصر حاضر، انسان را مشابه سایر پدیده‌های مادی جهان با روش علمی مورد مشاهده و مطالعه قرار می‌دهد. این نوع مطالعه و تحقیق از جنبه‌های غیرمادی انسان، غافل، بلکه عاجز مانده است. انسان، موجودی است دو بعدی که در وجود و طبیعت به ماورا طبیعت، فیزیک و متافیزیک و جسم به جان مرتبط می‌شود. به عبارتی دیگر در انسان، فیزیک به متافیزیک منتهی می‌شود. در روان‌شناسی کلاسیک، ناچار محدوده این علم بسیار محدود و روان‌شناس محدودنگر به صورت تک بعدی به مطالعه انسان می‌پردازد. لیکن از آنجا که اسلام معتقد به دو بعدی بودن انسان است، لذا در روان‌شناسی اسلامی این دو بعد، کاملاً در نظر گرفته می‌شود (احمدی، ۱۳۶۲، ص. ۱۳۸).

نکته قابل توجه اینکه، «درست است که ما در سایه وحی می‌توانیم آنچه خداوند نازل فرموده، بپذیریم، ولی تبیین این‌ها بسته به شناخت ابعاد وجودی آدمی (از دیدگاه وحی) است.» بنابراین برنامه‌هایی که برای شناخت انسان نازل شده، جملگی مبتنی بر این است که انسان دارای شایستگی‌ها و استعدادهایی است که با این احکام به فعلیت می‌رسد و از جهات مختلف با شناخت انسان ارتباط می‌یابد. بنابراین تمام معارف قرآنی به نوعی با انسان‌شناسی ارتباط دارد (مصباح یزدی، ۱۳۶۷). بنابراین دین اسلام از جامعیت و جهان‌شمولی برخوردار است.

۶-۲-۲- اتقان و خطاناپذیری

یکی دیگر از ویژگی‌های مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، اتقان و خطاناپذیری این اصول و دستورات است. زیرا، در دیدگاه اسلام، دستورات رفتاری و اخلاقی، برگرفته از آیات و روایات معصومین است، که از طریق وحی برای سعادت و سلامت روحی و روانی انسان نازل شده‌اند. خداوند متعال به طور قاطع ساحت وحی را از یافته‌ها و دانسته‌های بشری بدور می‌داند. قرآن کریم می‌فرماید: «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ: هرگز از روی هوای نفس سخن نمی‌گوید. آنچه می‌گوید چیزی جز وحی که بر او نازل شده نیست. آن کس که قدرت عظیمی دارد [جبرئیل امین] او را تعلیم داده است» (نجم/۳).

بهره‌گیری مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، از معارف و حیانی سبب اتقان و خطاناپذیری در این دانش خواهد بود. زیرا این معارف خود از امور یقینی و خطاناپذیرند. اما در روان‌شناسی متعارف چون برگرفته از تجربه و مشاهده و علم بشری امکان خطا و اشتباه در آن وجود دارد که به وجود آمدن دیدگاه‌های مختلف در ادوار تاریخ نشانگر این مطلب است.

۶-۲-۳- توجه به مبدأ و معاد

یکی از مبانی فکری در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، توجه به هدفمندی آفرینش انسان و دارا بودن مبدأ و انجام مشخص و معین است. و این دو را به عنوان دو اصل اساسی در این دانش مورد تأکید قرار داده است. «در دیدگاه اسلام، خداوند جهان را هدفمند خلق کرده است و نظام جهان، نظام احسن و اکمل است و خلقت آنها بازیچه و لهُو و لعب نیست و حیات انسان به بدن مادی منتهی نمی‌شود بلکه انسان بعد از مردن، خانه کوچک را به خانه بزرگ تبدیل می‌کند.» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص. ۱۶۹). در اجزای عالم خلقت با تمام تنوع و اختلافات، ارتباط تام و

تنگاتنگی وجود دارد. انسان در برخورد با این عالم، نتیجه عمل خود را هم در دنیا و هم در آخرت خواهد دید. «توجه به مبدا و معاد انسان را در انجام عمل صالح و مورد رضای خداوند رهنمون خواهد کرد. بر همین اساس، محکم‌ترین دلیل ضرورت بعثت انبیاء که از سوی حکیمان اسلامی ارائه شده، بر ضرورت آگاهی از رابطه دنیا و آخرت و بایدها و نبایدهای مؤثر در سعادت انسان و ناتوانی عقل و تجربه بشری از دستیابی به آن مبتنی است.» (مصباح یزدی، ۱۳۹۳، ص. ۴۳).

اما در روان‌شناسی متعارف هر چند انسان و ابعاد وجودی او مورد بحث قرار می‌گیرد، اما انسان بریده از مبدأ و معنا مانند دفتری است که ابتدا و انتهای آن گم شده است. پس این انسان نمی‌تواند هدفمند بوده و از آرامش و سلامتی روحی برخوردار باشد.

۶-۲-۴- دارا بودن ساختاری جامع

در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، انسان در یک ساختار کلی که در ارتباط با ساخت‌های مختلف آن با یکدیگر به خوبی ترسیم می‌شود؛ مورد بررسی قرار می‌گیرد. یعنی گذشته، حال و آینده انسان، ساخت‌های جسم و جان، مادی و معنوی، گرایش و کنش آن و تأثیر و تأثر آن‌ها بر یکدیگر مورد توجه قرار می‌گیرد. در دیدگاه اسلام انسان از یک سو مخلوق خدا و در سیطره حکومت الهی است و از سوی دیگر دارای اختیار است. تمام اعمال و حتی افکار و احساسات او مورد سنجش الهی قرار گرفته و هدفمند تا رسیدن به عالم آخرت ادامه دارد. بنابراین اعمال انسان در صورتی که مورد رضایت خداوند متعال باشد پذیرفته خواهد شد.

در حدیثی امام علی (ع) می‌فرماید: «رحم الله امرئ اعرف من این و فی این و الی این» (ملاصدرا ۱۳۷۹، ص. ۳۵۵) یعنی خداوند کسی را که بداند از کجاست (گذشته) و در کجا (حال) و به سوی کجاست (آینده)، مورد رحمت خداوند قرار می‌گیرد. در این روایت امام علی (ع) پدیده‌های انسان شناختی را در ساحت مادی و معنوی و... در سه عرصه زمانی مورد بررسی قرار می‌دهد. و شناخت انسان به وضعیت و ساحت خاصی محدود نمی‌شود.

اما در روان‌شناسی متعارف انسان در هر ساحت خاصی در ارتباط با بعضی ساحت‌های خاص مورد بررسی قرار می‌گیرد. در روان‌شناسی متعارف از منظر سود گرایان مانند بنتام^۱، میل^۲ همه اعمال انسان حاصل منفعت جویی اوست. به نظر فروید^۳، «انسان‌ها اساساً غیرمنطقی رفتار می‌کنند؛ زیرا بیشتر رفتارهای خود را بر اثر انگیزه‌های ناخودآگاه غریزی انجام می‌دهند و هیچ کنترلی بر آن ندارند. او ریشه بیماری روانی را در کودکی و انگیزه‌های جنسی و تعارض‌های ناهوشیار می‌داند.» (سالاری‌فر، ۱۳۸۹، ص. ۲۴).

۶-۲-۵- خودشناسی در روان‌شناسی

از دیدگاه مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی خداوند متعال هدف نهایی انسان را رسیدن به قرب الهی و کمال مطلق می‌داند. از منظر قرآن انسان برای رسیدن به کمال به ابزارهایی

1. Bentham
2. Mill
3. Freud

در شناخت عمومی برای نشان دادن خطوط کلی مسیر سعادت، نیاز دارد. امیال انسان، که عبارتند، از غرایز و عواطف و انفعالات و احساسات، نقش انگیزش برای این هدف متعالی که قرب الی الله است را ایفا می‌کند. قرآن کریم لزوم خودشناسی انسان را مورد تأکید قرار داده است «خودشناسی به معنی آن است که انسان مقام واقعی خویش را در عالم وجود درک کند، بداند خاکی محض نیست، پرتوی از روح الهی در او هست، بداند که در معرفت می‌تواند بر فرشتگان پیشی بگیرد.» (مطهری، ۱۳۷۳، ص. ۲۹). در حدیثی پیامبر (ص) می‌فرماید: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ: خودشناسی وسیله و ابزاری برای خداشناسی است.» (آمدی، ف ۷۷، ح ۳۰۱).

در روان‌شناسی متعارف بعضی اصول هماهنگ با دیدگاه قرآنی است. برای مثال: روان‌شناسی اجتماعی، به بررسی رفتار افراد در گروه و جامعه و تأثیر متقابل افراد به یکدیگر می‌پردازد و به دنبال درک علل و زمینه‌های رفتار، افکار و احساسات در موقعیت‌های اجتماعی است. یکی از موضوعات مهم در روان‌شناسی اجتماعی، خویشتن است که دو جنبه مهم خویشتن، خودپنداره (ادراک کننده یا خودآگاهی) و حرمت خود (ادراک شده یا خودپنداره) است. «ویلیام جیمز» این دو را در خودشناسی یکسان می‌داند. خودپنداره پاسخ به سوال من کیستم؟ و حرمت خود جنبه مثبت یا منفی فرد از خویش است؛ بنابراین خویشتن در روان‌شناسی اجتماعی همان خودشناسی و معرفت نفس است که در روان‌شناسی قرآن بنیان به آن توجه خاص شده است. در نگاه تطبیقی علم روان‌شناسی برگرفته از دیدگاه مادی و تجربی، اومانیزم، انسان را موجودی مادی که بطور تصادفی خلق شده، در این جهان تنها هدف او ارضاء نیازهای مادی و تلاش برای هرچه بهره‌برداری بیشتر از این امکانات است به‌طوریکه در روان‌شناسی متعارف، «از منظر لذت‌گرایان: انسان فقط در پی برآوردن نیاز خود به لذت و گریختن از مواجهه با رنج می‌کوشد. فروید تعارض‌های جنسی را سبب اصلی همه روان‌رنجوری‌ها می‌داند.» (سالاری فر، ۱۳۸۹، ص. ۱۶۱).

۶-۲-۶- تناسب میان تکوین و تشریح

خداوند متعال خالق انسان است و او به تمام نیازها و استعدادهای انسان آگاهی کامل دارد و خواستار هدایت و سعادت‌مندی این انسان است. «طبق آیات قرآن کریم، خداوند عالم تکوین و جهان هستی را فقط به خاطر انسان خلق کرده است تا انسان بتواند در آن به کمال حقیقی خود نایل آید.» (طباطبایی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص. ۱۷۵). قرآن کریم می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا: خداوند تمام چیزهای روی زمین را برای تو ای انسان خلق کرده است.» (بقره/۲۹).

برطبق این اصول دستورات، بایدها و نبایدهایی که در نهایت برای راهنمایی و رسیدن به نتیجه مطلوب که کمال و قرب الهی است برای این انسان فرستاده است. نتیجه‌ای که حاصل شد این که بین این دستورات که همان شریعت است و خلقت و امکانات داده شده به انسان که همان تکوین است تناسب و هماهنگی وجود دارد. قرآن کریم نیز به این مطلب اشاره کرده که: خداوند متعال هیچ انسانی را خارج از ظرفیت و قدرتش مکلف نکرده است. «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره/۲۸۶). آیه دیگری که بیانگر تناسب میان تکوین و تشریح است. آیه «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي

فَطَرَ النَّاسَ عَلِيًّا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ: پس روی خود را متوجه آیین خالص پروردگار کن! این فطرتی است که خداوند، انسان‌ها را بر آن آفریده دگرگونی در آفرینش الهی نیست این است آیین استوار ولی اکثر مردم نمی‌دانند» (روم/۳۰). تفسیر نمونه در ذیل آیه می‌نویسد:

«آیه فوق نه تنها خداشناسی، بلکه دین و آئین بطور کلی، و در تمام ابعاد، یک امر فطری است، و باید هم چنین باشد، زیرا مطالعات توحیدی به ما می‌گوید میان دستگاه، تکوین، و تشریح، هماهنگی لازم است، آنچه در شرع وارد شده حتما ریشه‌ای در فطرت دارد و آنچه در تکوین و نهاد آدمی است مکملی برای قوانین شرع خواهد بود.»

به تعبیر دیگر: «تکوین» و «تشریح» دو بازوی نیرومندند که به صورت هماهنگ در تمام زمینه‌ها عمل می‌کنند، ممکن نیست در شرع دعوتی باشد که ریشه آن در اعماق فطرت آدمی نباشد، و ممکن نیست چیزی در اعماق وجود انسان باشد و شرع با آن مخالفت کند. بدون شک شرع برای رهبری فطرت حدود و قیود و شرائطی تعیین می‌کند تا در مسیرهای انحرافی نیفتد، ولی هرگز با اصل خواسته فطری مبارزه نمی‌کند بلکه از طریق مشروع آن را هدایت خواهد کرد، و گرنه در میان تشریح و تکوین تضادی پیدا خواهد شد که با اساس توحید سازگار نیست (مکارم، ۱۳۷۴، ص. ۴۱۸). همچنین علامه طباطبایی در این خصوص می‌فرماید: آیه «بیانگر تطابق احکام تشریحی خداوند با قوانین تکوینی جهان هستی است بعنوان مثال خداوند دستگاه تناسلی را عامل حفظ نظام انسانی می‌داند و احکام تشریح آن را در راستای آن هدف تعیین کرده است و آن را بازیچه نمی‌داند.» (طباطبایی، ۱۳۸۳، ص. ۳۱۶). لذا در دستورات شرع، هرگونه سوء استفاده تناسلی ممنوع و حرام است.

۶-۲-۷- هماهنگ کردن اصول روان‌شناسی با ابعاد معرفتی - رفتاری و اخلاقی اسلامی

بر اساس مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، با پیشرفت علوم، روش‌ها و تکنیک‌های مدرن و دقیق‌تری در حوزه علوم مختلف بوجود آمده است. در حوزه علوم انسانی و روان‌شناسی نیز از این روش‌ها و تکنیک‌ها استفاده می‌شود. با توجه به تعامل و ارتباط‌های سازنده‌ای که بین علوم بوجود آمده، زمینه هم‌ساز شدن دستورات اسلام با روش‌ها و تکنیک‌های مدرن ایجاد شده است. زیرا در دیدگاه دینی روان‌شناسی، انسان در لایه لایه‌های دستورات دینی با بیان اصول و کارکردها مدنظر بوده و بعضی از اصول روان‌شناسی متعارف با ابعاد معرفتی - رفتاری و اخلاقی اسلام هماهنگی دارد. لذا بر دانشمندان حوزه روان‌شناسی لازم است که با استفاده از منابع دینی بتوانند گم شده خود را در این زمینه پیدا کرده، علم روان‌شناسی متعارف را ارتقاء بخشند. «در حقیقت می‌توان حقائق مسلم دین آسمانی را به عنوان معیارهای داوری و قضاوت و تحقیق و بررسی قلمداد کرده و از روی این الگو نظریه‌های سایر مکاتب را مورد نقد و بررسی قرار داد و آنچه را که با قوانین و دستورات و بینش‌های صحیح و حی الهی منافات ندارد، آن را پذیرفت و آنچه را که منافات دارد، رد کرد و آنچه را که در حد فرضیه و تئوری مطرح شده‌اند و منافاتی با اصول و معیارهای اسلامی ندارند، در معرض آزمایش و تحقیق قرارداد (حسینی وزیری، ۱۳۶۴، ص. ۱۳).

اگرچه در برخی موارد، در نگاه تطبیقی بین مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی با

روان‌شناسی متعارف، راه کارهای ارایه شده براساس دیدگاه معرفتی آنها متفاوت خواهد بود. برای مثال: در روان‌شناسی متعارف شیوه‌های مقابله با فشار روانی و اضطراب را از جمله حل مسئله، تسلط بر واکنش‌های عاطفی، کوشش برای حفظ احساس کنترل شناختی و رفتاری و... می‌شمارد. اما در روان‌شناسی قرآن بنیان، ایجاد رابطه معنوی با خدا و توکل به او را از راه‌های مقابله با فشار روانی می‌داند. دعا و نیایش و ذکر و نماز به درگاه معبود بی‌نیاز، وجود محدود و آسیب‌پذیر انسان را به صورتی عمیقاً عاطفی به دریای بیکران لطف و رحمت خداوندی متصل می‌گرداند. قرآن می‌فرماید: «وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنْبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا» (یونس/۱۳) درد دل با خداوند اولاً انسان را سبک و ثانیاً با امید به اجابت دعای خود آرامشی عمیق در خویش احساس می‌کند و نیروی دوباره‌ای در برخورد با شدیدترین موقعیت‌های فشارزا به دست می‌آورد (آذربایجانی و سالاری فرد، ۱۳۸۸، ص. ۲۶۰). بنابراین با توجه به مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی در بعضی موارد بین گزاره‌های دینی مربوط به روان‌شناسی و روان‌شناسی متعارف هماهنگی وجود دارد. لذا دانشمندان و صاحب نظران دینی باید براساس گزاره‌های دینی به تبیین اصول روان‌شناسی متعارف پردازند.

۷- نتیجه‌گیری

نوشتار حاضر با هدف تبیین فرضیه «مبانی معرفت‌شناختی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی»، پرسش‌های زیر را مطرح کرد. مبانی معرفت‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی چیست؟ و ویژگی‌های این مطالعات میان‌رشته‌ای و روان‌شناسی نسبت به روان‌شناسی متعارف کدامند؟ سپس در راستای یافتن پاسخ این پرسش‌ها، فرضیه‌های زیر مورد بررسی و آزمون قرار داد.

اول: حس و تجربه، عقل، قلب و وحی از مبانی معرفت‌شناسی این دانش است.

دوم: مهمترین ویژگی‌های مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی نسبت به روان‌شناسی متعارف، جامعیت، توجه به مبداء و معاد، اتقان و خطاناپذیری، و دارا بودن ساختار کلی و تناسب میان تکوین و تشریح است. پژوهش بر اساس این محورها با روش تحلیلی ادامه یافت و نتایج زیر بدست آمده است. مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، بیانگر آموزه‌های دینی و گزاره‌های یقینی و خطاناپذیر نسبت به شناخت، رفتار و عواطف انسان، رشد و تکامل او و رسیدن به قرب الهی است. مطالعه و تدبر در آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که قرآن متنی الهی است که دارای نوعی ساختار مطالعه میان‌رشته‌ای است. رویکرد روان‌شناسی متعارف انسان را بریده از شبکه جهان هستی در نظر می‌گیرد و انسان را یک موجود کاملاً مادی تحلیل می‌کند که با اصول و مبانی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی روان‌شناسی قرآن بنیان در این زمینه هم‌آهنگی ندارد.

معرفت‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم و روان‌شناسی، بیانگر آموزه‌های دینی و گزاره‌های یقینی و خطاناپذیر نسبت به شناخت، رفتار و عواطف انسان و هدفمند بودن خلقت او و در نهایت رسیدن به سعادت ابدی است. بنابراین فرضیه مبانی معرفت‌شناسی این مطالعات قرآنی و روان‌شناسی با ابزار معرفتی حس و تجربه، عقل، قلب و وحی تأیید می‌شود.

در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآنی و روان‌شناسی روشن شد که، اسلام پرهیز از گناه و دوری از آن را باعث سلامت نفس و در نهایت سعادت‌مندی انسان می‌شمرد. چرا که گناه منشاء اختلالات روانی در فرد و جامعه می‌شود. برای نمونه: قرآن می‌فرماید: «... اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ...» از بسیاری گمان‌ها دوری کنید زیرا بعضی از آنها گناه است» (حجرات/۱۲). از نظر روان‌شناسی متعارف نیز تفکر منفی و سوء ظن منشاء بسیاری از استرس، اضطراب و حتی از علائم اختلالات روانی پیشرفته مانند شخصیت‌های پارانوئید است.

دانش روان‌شناسی قرآن بنیان با جامعیتی که از گزاره‌های دینی بدست آورده، برای هر سه بعد مورد بررسی در حیطه روان‌شناسی، (شناخت، رفتار و احساسات و عواطف) راه کارهایی بیان کرده و سلامت روانی و سالم سازی شخصیت اجتماعی این انسان را تضمین کرده است. لذ فرضیه دوم، ویژگی‌های روان‌شناسی قرآن بنیان شامل جامعیت، اتقان و خطاناپذیری، تناسب میان تکوین و تشریح و دارا بودن ساختار کلی تأیید می‌شود.

منابع

- احمدی، علی اصغر (۱۳۶۲). فطرت، بنیان روان‌شناسی اسلامی. تهران: امیر کبیر.
- آذربایجانی، مسعود و سالاری فرد، محمدرضا (۱۳۸۸). روان‌شناسی عمومی. قم: انتشارات زمزم هدایت.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۰). روش تحقیق تخصصی. تهران: انتشارات انجمن علمی امام صادق (ع).
- تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۸۰). غررالحکم و دررالکلم. ترجمه هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۹). تفسیر موضوعی قرآن کریم «معرفت‌شناسی در قرآن». تنظیم: حمید پارسانیا، قم: مرکز نشر اسراء.
- حرانی، ابن شعبه (ابی محمد الحسن بن علی الحسین) (بی تا). تحف العقول اسلامیة. ترجمه محمد باقر کمره ای، ج ۳، تهران، انتشارات کتابچی رساله الحقوق، بی تا.
- حسینی وزیری، ابوالقاسم (۱۳۶۴). بررسی مقدماتی اصول روان‌شناسی اسلامی. آستان قدس رضوی.
- خادم عزیزاده، امیر (۱۳۹۲). تفسیر موضوعی قرآن کریم با رویکرد اقتصادی. قم: دفتر نشر معارف.
- خورسندی طاسکوه، علی (۱۳۸۸). تنوع گونه‌شناختی در آموزش و پژوهش میان‌رشته‌ای. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، شماره ۴.
- درزی، قاسم و دیگران (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در قرآن کریم. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، دوره پنجم، شماره ۴، پاییز.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۷ ش). المفردات فی غریب القرآن. تحقیق محمد خلیل عیتانی، تهران: موسسه فرهنگی آرایه.
- رجبی، محمود (۱۳۸۸). انسان‌شناسی. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- رمضانی، ربابه (۱۳۸۴). روان‌شناسی اسلامی در قرآن. مجله پیام جاویدان، شماره ۷.

- سالاری فر، محمدرضا (۱۳۸۹). آشنایی با روان‌شناسی. قم: مرکز نشر هاجر.
- شجاعی، محمدصادق (۱۳۸۶). نگاهی به شناخت از منظر فلسفه، روان‌شناسی و اسلام. مجله معرفت، آبان، شماره ۱۱۹.
- شرفقوی، محمد (۱۳۶۳). فراسوی روان‌شناسی اسلامی یا اخلاق و مباحث روانی در اسلام. ترجمه سید محمدباقر حجتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- صالحی امیری، مهدی (۱۳۸۴). جامعیت دین اسلام، مجله صباح، (اندیشه قم) پایگاه تخصصی اطلاع رسانی حوزه، شماره ۱۷ و ۱۸.
- طباطبایی، محمد حسین (بی تا). ترجمه تفسیر المیزان. قم: انتشارات اسلامی.
- (۱۳۶۰). آغاز تا انجام. به کوشش سید هادی خسروشاهی، قم: بوستان کتاب.
- (۱۳۷۳). انسان در قرآن. قم: انتشارات صدرا.
- (۱۴۱۷ق). تفسیر المیزان. قم: انتشارات اسلامی.
- عثمان نجاتی، محمد (۱۳۶۷). قرآن و روان‌شناسی. ترجمه عباس عرب، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- عثمان، عبدالکریم (۱۳۶۱). روان‌شناسی از دیدگاه قرآن و دانشمندان مسلمان. ترجمه محمدباقر حجتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- قاضی زاده و دیگران (۱۳۹۴). مبانی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی نظام اجتماعی براساس تفسیر المیزان. فصلنامه علمی-پژوهشی، سال پنجم، شماره ۱۸.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۹۰). روش‌شناسی مطالعات دینی. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- قراملکی، احد فرامرز (۲۱/۶/۱۳۹۵) خبرگزاری شبستان.
- کریمی، مصطفی (۱۳۸۷). وحی‌شناسی. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳). راه‌وراه‌نماشناسی. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۶۷). معارف قرآن. قم: مؤسسه در راه حق.
- مصطفی، ابراهیم و النجار، محمدعلی (۱۳۹۲ه ق-۱۹۷۲م). معجم الوسیط. استانبول: المکتبه الاسلامیه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰). مجموعه آثار، قم: انتشارات صدرا.
- معین، محمد (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (بی تا). تفسیر نمونه. جامع التفاسیر.
- ملاصدرا (۱۳۷۹). اسفار اربعه. تهران: انتشارات الحیدریه.
- ملکی، حسن (۱۳۸۳). تعلیم و تربیت اسلامی. فصلنامه مصباح، سال سیزدهم، فروردین و اردیبهشت، شماره ۵۰، صص ۱۲۶-۱۰۳.
- وزیگلر، هیل (۱۳۷۹). نظریه‌های شخصیت. ترجمه علی عسکری، ساوه: دانشگاه آزاد اسلامی.
- یعقوب نژاد، محمدهادی (۱۳۹۳). سازمان دهی علوم انسانی - اسلامی نیازی میان‌رشته‌ای. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، دوره ششم، شماره ۲، بهار، صص ۱۳۷-۱۱۱.

Popper, Karl (2002) [1959]. *The Logic of Scientific Discovery* (2nd English ed). New York, NY: Routledge Classics. p. 3. ISBN 0-415-27844-9. OCLC 59377149

Repko, A (2008). *Interdisciplinary research: Process and Theory*, Thousand Oaks, CA: SAGE

Repko, A. Integrating interdisciplinarity, *Issues in Integrative Studies* 25, 2007.